

Bazı Nahiv Kitaplarının Dibâcelerindeki Berâ'etü'l-istihlâl Sanatı

Berâ'at al-Istihlal as a Rhetorical Device in the Prefaces of Selected Works of Arabic Grammar

Cihangir ECER

Öğr. Gör. Dr., Iğdır Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Iğdır, Türkiye
Lecturer, Ph.D., Iğdır University, Faculty of Divinity, Iğdır, Türkiye
Orcid: 0000-0002-2518-5326 cihangir_ecer@hotmail.com

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Ecer, C. (2026). Bazı Nahiv Kitaplarının Dibâcelerindeki Berâ'etü'l-istihlâl Sanatı. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 72, 376-384.

Ecer, C. (2026). Berâ'at al-Istihlal as a Rhetorical Device in the Prefaces of Selected Works of Arabic Grammar. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 72, 376-384.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: December 28, 2025/28 Aralık 2025

Accepted/Kabul Tarihi: April 27, 2026/27 Nisan 2026

Published/Yayın Tarihi: June 30, 2026/30 Haziran 2026

Pub Date Season/Yayın Sezonu: June/Haziran

Issue/Sayı: 72

Pages/Sayfa: 376-384

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Cihangir Ecer).

Conflict of Interest/Çıkar Beyanı

There are no conflicts of interest./Bu çalışma kapsamında herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile çıkar çatışması yoktur.

Declaration of Authors' Contribution/Yazarların Katkı Oran Beyanı

This article has one author and the contribution rate of the author is 100 %/Bu makale tek yazarlıdır ve yazarın katkı oranı yüzde 100'dür.

Copyright & License/Telif Hakkı ve Lisans: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0./Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0.lisansı altında yayımlanmaktadır

Öz

Bu çalışma, Arap belâgat ilminin bedîc bölümüne ait önemli sanatlardan biri olan berâ'etü'l-istihlâlin, klasik nahiv eserlerinin mukaddime/dibâcelerindeki kullanımını incelemeyi amaçlamaktadır. Berâ'etü'l-istihlâl, sözün başlangıcında ele alınacak konuya uygun, fasih ve estetik bir giriş yapılmasını sağlayan bir belâgat sanatı olup, özellikle klasik dönem müellifleri tarafından eserlerin önsözlerinde bilinçli bir şekilde tercih edilmiştir. Araştırmada, bu sanatın nahiv literatüründeki yansımaları ele alınarak, gramer metinlerinin yalnızca öğretici metinler olmadığı aksine güçlü bir edebî ve belâğî boyuta da sahip olduğu ortaya konulmuştur. Çalışmada öncelikle berâ'etü'l-istihlâl teriminin lügat ve ıstılah anlamları üzerinde durulmuş, ardından nazım ve nesirde bu sanatın sağladığı estetik ve işlevsel katkılar değerlendirilmiştir. Daha sonra, berâ'etü'l-istihlâlin klasik nahiv eserlerindeki somut uygulamalarını göstermek amacıyla İbn Hişâm el-Ensârî'nin Şerhu Katri'n-nedâ ve Bellü's-sadâ, Mustafa b. Hamza'nın Netâ'icü'l-efkâr ve Ebü's-Senâ Ahmed b. Muhammed ez-Zîlî'nin Hallu me'âkidi'l-Kavâ'id adlı eserlerinin dibâceleri incelenmiştir. Bu metinlerde, raf', nasb ve cer gibi nahiv/i'râb terimlerinin mecazî ve belâğî bir anlatımla kullanıldığı, böylece eserin daha giriş kısmında ilmî muhtevaya işaret eden güçlü bir üslûp kurulduğu tespit edilmiştir. Araştırma sonucunda, klasik nahiv müelliflerinin dibâcelerde berâ'etü'l-istihlâl sanatını hem estetik hem de işlevsel bir unsur olarak başarıyla kullandıkları, bu yolla okuyucuyu metnin içeriğine hazırladıkları ve eserin ilmî çerçevesini daha başlangıçta belirginleştirdikleri görülmüştür. Bu yönüyle çalışma, nahiv literatüründe klasik nahiv eserlerinin dibâcelerindeki metinlerin belâgat açısından değerlendirilmesine katkı sunmakta ve bu alandaki literatürde önemli bir boşluğu doldurmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler

Berâat-i istihlâl, Arap belâgati, bedîc ilmi, nahiv, dibâce, mukaddime, klasik Arap nahiv eserleri, edebî sanatlar.

Abstract

This study aims to examine the use of berâ'at al-istihlâl, one of the prominent rhetorical devices belonging to the badîc branch of Arabic rhetoric, in the prefaces and introductory sections of classical Arabic grammar (naḥw) works. Berâ'at al-istihlâl refers to the art of initiating a discourse with eloquent, contextually appropriate, and aesthetically refined expressions that subtly indicate the subject matter to be discussed. Classical scholars consciously employed this device in the introductory sections of their works in order to establish a harmonious connection between rhetorical elegance and scholarly content. The study first addresses the lexical and technical definitions of berâ'at al-istihlâl and then evaluates its aesthetic and functional contributions to both poetic and prose texts. Subsequently, in order to demonstrate concrete applications of this rhetorical device within the grammatical tradition, the prefaces of *Sharḥ Qaṭr al-nadâ wa Ball al-sadâ* by Ibn Hishâm al-Anşârî, *Natâ'ij al-Afkâr* by Muştafâ b. Hamza, and *Hall Mu'âqid al-Qawâ'id* by Abû al-Sanâ' Ahmad b. Muḥammad al-Zîlî are closely analyzed. In these prefaces, grammatical terms such as raf', naşb, and jarr are employed metaphorically and rhetorically, enabling the authors to signal the scientific framework of their works from the very outset. The findings of the study reveal that classical grammarians successfully utilized berâ'at al-istihlâl in their introductory sections as both an aesthetic and functional rhetorical strategy. Through this approach, they effectively prepared the reader for the subject matter and clearly outlined the scholarly scope of their works at the very beginning. In this respect, the study contributes to the field by highlighting the rhetorical dimension of grammatical prefaces and aims to fill a significant gap in the existing literature on classical Arabic grammar and rhetoric.

Keywords

Berâ'at al-istihlâl, Arabic rhetoric, badîc, Arabic grammar (naḥw), preface, introduction, classical Arabic grammar, rhetorical devices.

Giriş

Arap belâgat ilminin temel disiplinlerinden biri olan bedî', muktezâ-yı hâle uygun, fasih sözün hangi yollarla estetik bir nitelik kazandığını inceleyen edebî bir ilim dalıdır (Kazvinî, 1949, s. 1/50). Bu ilmin önemli sanatlarından biri olan berâ'etü'l-istihlâl, bir hatibin konuşmasına, bir müellifin eserine yahut bir şairin şiirine başlarken kulağa hoş gelen, söyleyişi ağır olmayan, kapalıktan uzak, anlam bakımından açık ve içinde bulunulan duruma uygun ifadelerle etkileyici bir giriş yapmasını ifade eder (Kayrevânî, 1981, s. 1/244).

Klasik dönemden itibaren, genel olarak bütün müelliflerin, özelde ise nahiv alanında eser telif eden âlimlerin, eserlerinin ilk ve en önemli bölümü olan dibâcelerde çeşitli edebî sanatlarla yer verdikleri görülmektedir. Bu bağlamda, sözün başlangıç kısmında ele alınacak konuya ve müellifin hedeflediği maksada işaret etme işlevi taşıyan berâ'etü'l-istihlâl sanatının, dibâcelerde yoğun bir biçimde kullanıldığı dikkat çekmektedir (Cürcânî, 1983, s. 45; Kazvinî, 1949, s. 1/165).

Bu çalışmada öncelikle berâ'etü'l-istihlâl teriminin lügat ve ıstılâh anlamı ele alınacak ardından bu sanatla eş anlamlı veya yakın anlamlı olarak kullanılan kavramlar üzerinde durulacaktır. Daha sonra, berâ'etü'l-istihlâl nazım ve nesre kazandırdığı estetik değerler ile işlevsel katkılar değerlendirilecek ve bu sanatın kullanıldığı şiirlerden seçilmiş örneklerle yer verilecektir. Son olarak ise berâ'etü'l-istihlâl sanatının uygulamasını somutlaştırmak amacıyla İbn Hişâm el-Ensârî'nin (ö. 761/1360) *Şerhu Katrin-Nedâ ve Bellü's-Sadâ* adlı eseri ile Ebü's-Senâ Ahmed b. Muhammed ez-Zîlî'nin (ö. 1006/1597) İbn Hişâm'ın *Kevâ'dü'l-İrâb*'na şerh olarak kaleme aldığı *Hallu Me'âkidi'l-Kavâ'id* ve Mustafa b. Hamza'nın (ö. 1085/1675) *İzhâru'l-esrâr* adlı meşhur Arap grameri metnine yazdığı şerh olan *Netâ'icü'l-efkâr* adlı nahiv kitaplarındaki dibâcelerden seçilen örnekler üzerinden değerlendirmeler yapılacaktır.

Bu araştırmanın konusu olan bazı nahiv eserlerinin dibâcelerinde yer alan berâ'etü'l-istihlâl sanatı, alanla ilgili mevcut çalışmalardan ayrışan yönlerinin ortaya konulabilmesi bakımından bir literatür değerlendirmesini gerekli kılmaktadır. Bu çerçevede gerçekleştirilen taramalar neticesinde, doğrudan nahiv eserlerinin dibâcelerinde kullanılan berâ'etü'l-istihlâl sanatını konu edinen müstakil bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Bununla birlikte, Arap edebiyatı bağlamında berâ'etü'l-istihlâl sanatının; müstakil bir konu olarak veya hamdele ve salve metinlerindeki yansımaları, bazı Kur'ân sûrelerinin giriş bölümlerindeki kullanımları, belirli eserlerin dibâceleri veya şiirlerin başlangıç kısımlarındaki uygulamaları gibi farklı yönleriyle ele alındığı bazı makale ve tez çalışmalarının mevcut olduğu görülmektedir (Aslan, 2021, ss. 283-318; Bulut, 2008, ss. 77-88; Demirbaş, 2022, ss. 182-208; Özalp, 2023, ss. 109-125; Zuhdi, 2018). Ancak bu çalışmaların içerikleri incelendiğinde, araştırmamızın odak noktasını oluşturan klasik nahiv eserlerinin dibâcelerinde yer alan berâ'etü'l-istihlâl uygulamalarına doğrudan değinilmediği anlaşılmaktadır.

Bu durum, uzun yıllar boyunca medreselerde okutulmuş ve günümüzde de önemini koruyan klasik nahiv eserlerinin önsözlerinde yer alan berâ'etü'l-istihlâl unsurlarının, makale ya da tez düzeyinde ele alınmamış olmasını, literatürde önemli bir eksiklik olarak ortaya koymaktadır. İşte bu boşluktan hareketle, söz konusu eksikliği gidermeyi ve nahiv literatürüne bu açıdan katkı sunmayı amaçlayan bu araştırma kaleme alınmıştır.

1. Berâ'etü'l-istihlâl'in lügat ve ıstılâh anlamı

Berâetu'l-istihlâl izafi bir terki olarak berâ'et ve ıstihlâl kelimelerinden oluşmaktadır. Berâ'et kelimesi عَرَبٌ kökünden bir mastar ve isimdir. عَرَبٌ fiili lügatte "fazilet ve güzellikte tam olmak, üstün olmak, üstün gelmek" anlamına gelmektedir (İbn Manzur, h.1414, s. 8/8; Râzî, 1986, s. 20). İstihlâl ifadesi ise اِسْتِخْلَالٌ kökünden istif'al kalıbında bir mastar olup lügat anlamı olarak "çocuğun doğduğu anda bağırarak ağlaması, başlamak, yeni ayın görünmesi, yağmurun ilk yağması, gözün sulanması, her ne olursa olsun sesin yükselmesi" gibi anlamlara gelmektedir (İbn Manzur, h. 1414, s. 11/702).

Bir belâgat terimi olarak Berâetu'l-istihlâl, daha çok kitapların dibace (önsöz), şiirlerin de metla' (baş) kısmında yer almakta ve sözün ilk kısmının anlatılacak konuya icmâlen işaret etmesi için kullanılmaktadır (Cürcânî, 1983, s. 45; İbn Mennâvî, 1990, s. 75; Kazvinî, 1949, s. 1/165; Teftazânî, t.y., s. 1/80). Berâetu'l-istihlâl terkiğini oluşturan berâ'et ve ıstihlâl kelimelerinin lügatteki anlamları dikkate alındığında bu sanata niçin berâetu'l-istihlâl sanatı denildiği hususu daha iyi anlaşılacaktır. Zira yukarıda da değinildiği üzere yeni doğan bir bebeğin yüksek sesle ağlamasına ıstihlâl denildiği gibi, şairin de duygularını dile getirmek için söylediği kasidenin ilk beyitlerini gür bir sesle okuduğu ve hilâli arayan insanların onu ilk gördükleri zaman seslerini yükselttikleri için ona hilâl adinin verildiği düşünülmektedir (Hemevî, 2004, s. 1/30).

Berâetu'l-istihlâl sanatı için hüsnü'l-iftitah, hüsnü'l-ibtidâ ve hüsnü'l-istihlâl tabirleri de kullanılmıştır (İmîl Bedî', 2006, s. 7/271-272). Kitâbu'l-bedî' ismiyle yazdığı eserde ilk defa bedî' ilmini müstakil bir kitapta ele alan şâir, halîfe (Bulut, 2015, s. 255) İbnu'l-Mu'tez ise berâetu'l-istihlâlî hüsnü'l-ibtidâ diye isimlendirmektedir (İbnü'l-Mu'tez, 1990, s. 46).

1.1. Berâ'etü'l-istihlâl'in Nazm ve Nesirde Sağladığı Güzellikler

Belâğat alimleri başından beri yazarlara hitaben "Her bir yazının ön sözüne gerekli önemi veriniz. Zira oralar beyanın (açıklamanın) kılavuzlarıdır." ('Askerî, h. 1419, s. 431) şeklinde tavsiyelerde bulunmuşlardır. Edebiyat eleştirmenleri şiirlerin ilk beytini (metla') önemseyerek "Her bir şiirin bir kilidi vardır. O kilidin anahtarı ise ilk beytidir." demişlerdir (Bekâr, 1979, s. 203). Berâetu'l-istihlâl da nazım ve nesir olarak söylenen/yazılan edebi sözün başlangıç kısmında yer alan bir söz sanatı olduğu için daha ilk baştan anlatılacak gayeye birçok edebi güzellikler kazandırmaktadır. Bunlardan bir kısmı şu şekilde dile getirilmektedir:

1.1.1. Nazımda Berâ'etü'l-istihlâl

Nazım ve nesre ait anlatım parçasının daha ilk başında işaret yoluyla ya da açıktan anlatılan amaca edebî bir üslup ile delâlet ettiğinden dinleyiciyi anlatılanın bütününe kulak kesilmesi için cezbetmektedir (Hâşimî, t.y., s. 343). Bu hususu en iyi uygulayanlardan biri cahiliye şairlerinden İmru'ül-Kays (m.ö. 540) olduğu ifade edilmektedir. Zira onun muallakasının matla'ı olan şu beyitteki sözü bu sanatın en güzel örnekleri arasında yer aldığı söylenmektedir (Kazvinî, t.y., s. 322):

"فَمَا نَبِكَ مِنْ ذِكْرِي حَيْبٍ وَمَنْزِلٍ بِسْفِطِ اللَّوَى بَيْنَ الدُّخُولِ فَخَوْلٍ"

(Durun! sevgiliyi ve yurdunu anıp ağlayalım. Onun diyarı Dehûl ve Havmel arasında kumluğun eğrilip bittiği yerdir.) (Zevzenî, 2011, s. 10)

Görüldüğü gibi İmru'ül-Kays kasidesinin hemen ilk beytinde daha sonra anlatacağı sevgilisinin anlarından söz edeceğini açık bir şekilde ve edebi bir üslupla ifade etmektedir. Bu tarz anlatım, dinleyiciyi sonuna kadar kendine bağlayarak bıkmadan usanmadan anlatımı dikkatli bir şekilde takip etmesini sağlar.

Şayet anlatılan metin yanlış bir üslupla başlansa anlatımın sonraki aşaması ne kadar güzel yazılmışsa/söylenmişse dinleyicinin konuya dikkatini çekmek zor olabilir. Arap edebi kaynaklarda bu hususa dair şöyle bir örnekten söz edilmektedir:

Abbâsî halîfelerinden el-Mu'tasım-Billâh (ö. 227/842) Bağdattaki saltanat meydanında kendine ait bir saray inşa edip içinde oturmaya başladığı anda; saray şairlerinden İshâk el-Mevsilî (ö. 235/850): metla'ı,

"يَادَاؤُ غَيْرِكَ الْبَيْتِ وَمَحَاكٍ يَأْتِيَتْ شِعْرِي مَا الْبَيْتِ أَبْلَاكٍ"

(Ey İkametgâh! Daha şimdiden çürümeye, silip yok olmaya mahkûmsun. Keşke neyin seni çürüttüğünü bir bilseydim?) tarzında olan bir şiirle belki de tebrik niyetiyle halifeye hitap etmiştir. Bu üslupla başlayan şiir halife'yi karamsarlığa sevk ederek sarayın yıkılmasını emredek kadar kızdırır ('Askerî, h. 1419, s. 432).

Bu örnek rivayetten anlaşılan şudur: Kâtip/şair yanlış anlaşılma müsait bir içerik ile söze başlaması halinde nasıl kötümserliğe sevketmiş ise aynı şekilde eğer berâetu'l-istihlâl gibi edebi sanat içeren güzel bir üslupla meramını ifade ederse de doğru anlaşılır ve olumlu bir intibah uyandıracaktır. İşte belâğatın olmazsa olmazı olan "uygun yerde uygun söz söyleme demek olan "mukteza-yı hâl" sanatına riayet edilirse olumlu etki için zemin hazırlanmış olacak ve bu şekildeki iletişim de sağlam temellere dayanacaktır.

1.1.2. Nesirde Berâ'etü'l-istihlâl

Berâ'etü'l-istihlâl sanatının faydalarından biri de - şayet metin bir lidere ait ise - konuşmacının îrâd ettiği hutbenin (konuşmanın) ilk cümlelerinde dili yerli yerinde kullandığını hissettirerek güçlü bir liderlik yeteneğine sahip olduğunu, takip edeceği siyasetin genel esaslarını ortaya koyan ve hitap ettiği toplumu gerçekleştirmek istediği değerler doğrultusunda sevk - idare edeceğinin sinyalini verebilmektedir. Berâetu'l-istihlâlî bu özelliğine dair Hz. Ebubekir (r.a.)'in (ö. 13/634) hilafeti üstlendiği ilk konuşması örnek gösterilebilir. Halife Ebûbekir, ilgili hutbesinde şöyle demektedir:

"أَمَّا بَعْدُ أَيُّهَا النَّاسُ فَإِنِّي قَدْ وُلِّيتُ أَمْرَكُمْ وَلَسْتُ بِخَيْرِكُمْ فَإِنِ أَحْسَنْتُمْ فَأَعِينُونِي، وَإِنِ أَسَأْتُ فَقَوْمُونِي، الصِّدْقُ أَمَانَةٌ وَالْكَذِبُ جِنَانَةٌ، وَالضَّعِيفُ فِيكُمْ قَوِيٌّ عِنْدِي حَتَّىٰ أُرِيحَ عَلَيْهِ حَقَّهُ، إِنَّ شَاءَ اللَّهُ، وَالْقَوِيُّ فِيكُمْ ضَعِيفٌ عِنْدِي حَتَّىٰ أَخِذَ الْحَقَّ مِنْهُ إِنْ شَاءَ اللَّهُ، لَا يَدْعُ قَوْمَ الْجِهَادِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ إِلَّا ضَرَبَهُمُ اللَّهُ بِالذِّلِّ، وَلَا تَسْمِعُ الْفَاحِشَةَ فِي قَوْمٍ قَطُّ إِلَّا عَمَّهَمُ اللَّهُ بِالْبَلَاءِ، أَطِيعُونِي مَا أَعْطَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ فَإِذَا عَصَيْتُ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَلَا طَاعَةَ لِي عَلَيْكُمْ، قَوْمُوا إِلَى صَلَاتِكُمْ يَزَحْمُكُمْ اللَّهُ"

"Ey İnsanlar! Sizin en iyiniz olmamakla beraber sizin başınıza geçmiş bulunuyorum. Görevimi yollu yolunda yaparsam bana yardım ediniz, yanılırsam bana doğru yolu gösteriniz. Doğruluk emanet, yalancılık hıyanettir. İçinizdeki zayıf hakkını alınca

kadar benim için kuvvetlidir. İçinizdeki kuvvetli de, -onda varsa- başkasının hakkını verinceye kadar zayıftır. Bir millet Allah yolunda cihadi terk ederse, o millet zillete duçar olur. Bir millette fenalık revaç bulursa, bütün o millet belaya uğrar. Ben Hz. Allah'a ve Peygambere itaat ettikçe, siz de bana itaat ediniz. Ben Allah'a ve Peygambere isyan edersem bana itaatınız lâzım gelmez. Haydin namazınızı kılmaya kalkınız. Allah cümlelerinizi rahmetine lâyık eylesin." (Suyûtî, 2013, s. 153)

Görüldüğü gibi Hz. Ebûbekir, hilafet görevine başladığı günde Müslümanlara hitaben söylediği ilk konuşmasının başında seçtiği; "فَإِنْ أَحْسَنْتُ فَأَعِينُونِي وَإِنْ أَسَأْتُ فَفَرِّمُونِي" (Görevimi iyi yaparsam bana yardım ediniz, iyi yapamazsam beni düzeltiniz), "وَالضَّعِيفُ فَيْكُمْ قَوِيٌّ عِنْدِي حَتَّىٰ أَخَذَ حَقَّهُ إِنْ شَاءَ اللَّهُ وَالْقَوِيُّ فَيْكُمْ ضَعِيفٌ عِنْدِي" (Doğruluk emanettir, yalan ise hıyanettir), "حَتَّىٰ أَخَذَ الْحَقُّ مِنْهُ" (Aranızdaki zayıf kişi, hakkını alacağıma ana kadar benim yanımda en güçlüdür. Aranızdaki güçlü ise ondan zayıfın hakkını alacağıma ana kadar benim yanımda en zayıf kişidir) şeklindeki bütün ifade tarzları belâğattaki berâatü'l-istihlâl sanatına birer örnektir. Zira Hz. Ebubekir nesir edebiyatının örneklerinden olan konuşmasının ilk cümlelerinde, bundan sonra nasıl bir idari yapıyı gerçekleştirmek istediğinin işaretini vermektedir. Bu metindeki ifade şekli berâ'etü'l-istihlâl sanatının tatbik edilmesinin en bariz örneklerindedir.

2. Bazı Nahiv Kitaplarının Mukaddimesindeki Berâ'etü'l-istihlâl Sanatı

Klasik Arap belâğatının önemli unsurlarından biri olan berâ'etü'l-istihlâl, nahiv literatüründe özellikle eserlerin dibâce ve mukaddimelerinde belirgin bir şekilde kendini gösteren bir sanattır. Bu sanat, müellifin eserinin giriş kısmında ele alacağı temel meselelere uygun, öz ve işaret niteliğindeki ifadelerle okuyucuyu konuya hazırlamasını amaçlar. Böylece metnin başlangıcı ile devam eden bölümler arasında anlam bütünlüğü ve üslup uyumu sağlanmış olur. Nahiv âlimleri, eserlerinin mukaddimelerinde genellikle dili korumanın gerekliliği, Arapça'nın fasih kullanımının önemi, kelime ve cümlelerin yapısal özellikleri, i'râbın fonksiyonu gibi konulara kısa göndermeler yaparak ileride ayrıntılı biçimde tartışacakları meseleleri icmâlî bir şekilde hatırlatırlar. Bu yöntem, hem okuyucuda ilgi uyandırmak hem de eserin ilmî çerçevesini daha girişte belirginleştirmek bakımından berâatü'l-istihlâl fonksiyonel kullanımına güzel bir örnektir. Nitekim Seyyid Şerîf el-Cürcânî(ö. 816/1413), et-Ta'rîfât adlı eserinde berâatü'l-istihlâl sanatının asıl gayesinin, sözün başında ele alınacak meseleye uygun bir zeminin oluşturulması olduğunu vurgular. Ona göre bu sanat, giriş kısmında asıl maksada işaret eden kısa ve uygun ifadelerin kullanılmasıyla ortaya çıkar ve en çok da kitapların önsözlerinde görülür (Cürcânî, 1983, s. 45). Cürcânî'nin bu değerlendirmesi, klasik nahiv kitaplarının mukaddimelerinde rastlanan istihlâl örneklerinin bilinçli bir belâgat tercihi olduğunu göstermektedir.

2.1. Netâicü'l-efkâr

Berâ'etü'l-istihlâl sanatının dikkate alınarak kaleme alındığı dibâcelerden biri, 'Avâmil-i Birgevî olarak şühret bulan *İzhârü'l-esrâr / إظهار الأسرار* adlı nahiv metnine şerh mahiyetinde yazılan *Netâicü'l-efkâr / نتائج الأفكار* müellifi Mustafa b. Hamza'nın eserinin önsözünde açık bir şekilde görülmektedir. Bu çalışmada müellifin söz konusu dibâcesinde kullandığı özgün ifadelerin, berâatü'l-istihlâl sanatını nasıl yansıttığı incelenmeden önce, ilgili metnin hem orijinal Arapça hâli hem de Türkçe tercümesi verilecektir. Ardından adı geçen nahiv eserinin önsözündeki bu metin üzerinden berâatü'l-istihlâl sanatının icra biçimi değerlendirilecektir.

"الحمد لله الذي جعل الألفاظ قوالب المعاني وفضلها على سائر الأصوات بنظم درر حروف المباني ويفضله رفع الخطأ عن الأمة عامة ويتكويته كان الأفعال تامة ولا يسع ظروف الكنايات تعريف موصولات نعمائه ولا يتأتى بالإشارة إظهار مضمرة الآله والصلاة والسلام على من أوتي جوامع الكلم من بين المرسلين محمد الذي أعرب عن حجج الدين للعالمين وعلى آله الجازمين العاملين بمرفوعات أحكامه والممتازين عن أهل الخفض بالإضافة إلى منصوبات أعلامه."

(Hamd, lafızları anlamların kalıpları kılan ve harflerin dizilişinden oluşan yapıların incilerini nizama sokmak suretiyle onları diğer bütün seslerden üstün kılan Allah'a mahsustur. O'nun lütfuyla hata ümmetten bütünüyle kaldırılmış, yaratışıyla fiiller tam kılınmıştır. Kinayelerin zarf ve şekilleri onun nimetlerinin bağlı bulunduğu varlıkları tanımlamaya güç yetiremez, işaretlerle de onun ihsanlarının gizli yönlerini ortaya koymak mümkün değildir.

Salât ve selâm, gönderilmişler arasından 'cevâmi'u'l-kelim' (az sözle çok anlam ifade etme) özelliğiyle seçkin kılınan, âlemlere dinin delillerini en açık biçimde beyan eden Muhammed'e, Allah'ın hükümlerinin merfû (yüceltilmiş) buyruklarıyla tavizsiz şekilde amel eden ve ilâhî hükümlerin dağlar misali dikilmiş, yüce alâmetleri sayesinde alçak mertebeli kimselerden ayrılarak seçkinlik kazanan âline olsun.) (Atâî, 1971, ss. 7-8)

Klasik nahiv literatüründe berâatü'l-istihlâl sanatının en belirgin örnekleri, müelliflerin eserlerinin dibâce ve mukaddimelerinde yer alan hamd u salât bölümlerinde ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede *Netâicü'l-efkâr*'ın müellifi de eserinin giriş kısmında nahiv ilmine ait kavramları belâgatli bir üslup içerisinde kullanarak hem edebî bir açıklık yapmış hem de okuyucuya eserin ilmî muhtevasına dair güçlü bir işarette bulunmuştur. Dibâcenin ilk cümlesinde yer alan "جعل الألفاظ قوالب المعاني" (lafızların anlamların kalıpları kılınması), "بنظم درر حروف المباني" (harflerin inciler halinde dizilmesi) ve "ويتكويته كان الأفعال" (lafızların anlamların kalıpları kılınması),

تامة (fillerin tam oluşu) şeklinde اللَّفْظُ/lafız, الْمَعْنَى/ma'na, الْحَرْفُ/harf, الْأَفْعَالُ/ef'âl-ı tamme gibi ifadeler, nahiv ilminin temel konularıyla doğrudan irtibatlıdır. Bu yönüyle metin, eserin daha başlangıcında nahvin önemli meselelerine icmalî bir gönderme niteliği taşıyarak berâatü'l-istihlâl'in klasik tanımına tam anlamıyla karşılık gelir.

Dibâcenin devamında kullanılan nahiv terimleri ise bu sanatın estetik etkisini kuvvetlendirmektedir. Müellifin sünnet ve risâlet bağlamında Hz. Peygamber'i överken "بمرفوعات أحكامه" (merfû' hükümler), "منصوبات أعلامه" (mansûb işaretler), "العاملين" (âmel edenler kimseler) ve "الجازمين" (kesin bir şekilde kararlı olanlar) gibi الرَّفْعُ/raf, النَّصْبُ/nasb, الْعَلَمُ/alem, الْعَامِلُ/amil ve الْجَزْمُ/cezm, الْمَنْصُوبَاتُ/mensûbât, الْمَرْفُوعَاتُ/merfû'ât gibi nahvî kavramlara yer vermesi, nahiv terminolojisinin mecazî bir anlatımla hamd/salât gibi dinî içerikli bir anlatımda kullanılmıştır. Bu kullanım, hem metne incelikli bir edebî boyut kazandırır hem de okuyucuya nahvin kavramsal çerçevesini hatırlatarak eserin ilmî temasını daha da belirginleştirir. Böylece dibâce, nahiv terimlerinin mecazî bir dille kullanıldığı güçlü bir berâatü'l-istihlâl örneği hâline gelmektedir.

Bu yönleriyle *Netâicü'l-efkâr*'ın giriş bölümünde kullanılan söz konusu üslup, hem eser sahibinin nahiv ilmine vukûfiyetini hem de klasik dönem müelliflerinin dil ve belâgat konusundaki yüksek hassasiyetlerini ortaya koyar. Berâatü'l-istihlâl'in temel amacına uygun olarak metnin giriş kısmında yer alan bu nahvî telmipler, okuyucunun zihninde eserin konusunu ilk cümlelerde şekillendirir ve böylece dibâce, yalnızca bir hamd u salât metni değil, aynı zamanda ilmî mahiyeti haber veren bir ön hazırlık hüviyetine bürünür.

2.2. Şerhu Katri'n-nedâ ve belli's-sadâ

Berâatü'l-istihlâl sanatının kullanıldığı nahiv metinlerindeki dikkat çekici önsözlerden biri de meşhur nahiv âlimi İbn Hişâm el-Ensârî'nin *Şerhu Katri'n-nedâ ve bellü's-sadâ/وَبَلِّغِ النَّدَى وَبَلِّغِ الصَّدَى* adlı eserinin dibâcesidir. Müellifin eserinin başında yer verdiği hamd cümlesi hem orijinal Arapça hâli hem de Türkçe tercümesiyle aşağıda verilmiştir:

"الحمد لله رافع الدرجات لمن انخفض لجلاله، وفاتح البركات لمن انتصب لشكر إفضاله."

(Allah'ın celâli karşısında tevazu gösterene dereceler veren ve O'nun lütfuna şükretmek için kendini adayan kimseye bereket kapılarını açan Allah'a hamd olsun.) (İbn Hişâm, 2004, s. 25)

İbn Hişâm, telif geleneğinin bir gereği olarak eserine Hz. Peygamber'in "Hamd ile başlamayan her önemli iş bereketsizdir" (İbn Mâce, 2016, s. 271) meâlindeki hadis-i şerifine uygun şekilde hamd ile başlamıştır. Bununla birlikte, eserin Arap gramerine dair oluşu sebebiyle hamd cümlesini sade bir ifade olarak bırakmamış, bilakis onu belâgat ilminin bedî' koluna mensup olan berâatü'l-istihlâl sanatıyla işleyerek daha anlamlı ve ilmî bir girişe dönüştürmüştür. Böylece müellif tek bir cümlede hem geleneğin gereği olan hamd u senâyı yerine getirmiş hem de eserin ana konusu olan nahiv ilmine ince bir telmihte bulunmuştur.

Nitekim hamd cümlesinde bilhassa "رَافِعِ الدَّرَجَاتِ" (dereceleri yükselten), "لِمَنْ لِيُخَفِّضَنَّ" (tevazu gösteren için), "فَاتِحِ الْبَرَكَاتِ" (bereket kapılarını açan) ve "لِمَنْ أَنْتَصَبَ" (kendini adayan için) gibi ifadeleri bilinçli olarak seçmiştir. Bu kelimelerin her biri Allah'ın lütuf ve ihsanlarını tasvir eden birer övgü vasfı olmakla birlikte, aynı zamanda nahivdeki i'rab kategorilerine - raf (رفع), nasb (نصب) ve cer (خض) - telmihte bulunmaktadır. Müellif böylece okuyucuyu daha eserin başında i'rabın önemine yönlendirmekte ve nahiv konularının dakik bir şekilde ele alınacağına dair örtük bir mesaj vermektedir.

Bu incelikli kullanım sayesinde İbn Hişâm, hamd cümlesini hem belâgat açısından zenginleştirmiş hem de onu eserin ilmî muhtevasıyla uyumlu hâle getirmiştir. Bu durum, berâatü'l-istihlâl sanatının nahiv literatüründeki en güzel örneklerinden biri olarak değerlendirilmelidir.

2.3. Hallu Me'âkidi'l-Kavâ'id

Aslen Sivas'ın Zile ilçesinden olan Ebu's-Senâ Ahmed b. Muhammed ez-Zîlî tarafından kaleme alınan ve Osmanlı medreselerinde uzun yıllar boyunca temel nahiv ders kitabı olarak okutulan *Hallu Me'âkidi'l-Kavâ'id* adlı eser, dibacesindeki hamdiye kısmında berâatü'l-istihlâl sanatının dikkat çekici örneklerinden birini barındırmaktadır. Müellifin hamd u salât bölümü, hem Kur'ân ayetlerine hem de nahiv terimlerine telmihte bulunan son derece ince bir üslûpla kaleme alınmıştır. İlgili metin tercümesiyle birlikte şöyledir (Fâtır, 35/28; Enbiyâ, 21/7; Bakara, 2/67):

"الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي رَفَعَ أَسْمَاءَ الْعُلَمَاءِ بِفِعْلِ الْخَشْيَةِ فِي قَوْلِهِ: [إِنَّمَا يُخَشَى اللَّهُ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ]... وَتَصَبَّ أَعْلَامَ الْعِلْمِ بِصَنِ [فَاسْتَأْذُوا أَهْلَ الدِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ]... وَخَفِّضَنَّ أَسْمَاءَهُمْ فِي التَّعْلِيمِ إِنَّا بِقَوْلِهِ: [... أَعُوذُ بِاللَّهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ]"

(Allah'a hamd olsun ki, 'Allah'ın kulları arasında O'ndan ancak âlimler korkar' sözü ile âlimlerin adlarını yüceltmış; 'Bilmediğiniz takdirde zikir ehlinde sorunuz' ayetiyle ilim sancağını dikmiş; 'Cahillerden olmaktan Allah'a sığınırım' diye bize talimde bulunmak suretiyle cehaleti aşagılamıştır.) (Zîlî, 2023, ss. 27-28)

Bu metinde kullanılan “رَفَعَ” (yükseltti), “نَصَبَ” (dikti) ve “خَفَضَ” (aşagıladı) fiilleri, yalnızca sözlük anlamlarıyla değil, aynı zamanda nahiv terminolojisindeki karşılıklarıyla beraber çok katmanlı bir anlam örgüsü oluşturacak şekilde seçilmiştir. Dolayısıyla metin hem lügat hem terim anlamlarını birlikte çağrıştıran bir ifade zemini ortaya koymaktadır.

Nitekim “رَفَعَ” fiili, sözlük anlamı olan “yüceltmek” yanında nahiv ilminde “ismin sonunu raf alametiyle irâb etmek” anlamını taşır. Metindeki kullanım, bu terimsel anlamı çağrıştıracak biçimde kurgulanmıştır. Zira ayette geçen “الْعُلَمَاءُ” kelimesi gramer açısından “يُخَشَى” fiilinin fâili olup “raf/رَفَعُ” alameti olan damma ile merfûdur. Metnin bu şekilde çift anlamlı okunabilmesi, belâgat ilminde berâatü'l-istihlâl sanatının açık bir tezahürüdür.

Aynı yöntem “نَصَبَ” fiilinde de görülür. Fiilin lügat anlamı “dikmek” iken nahiv terimlerinde “ismin sonunu nasb alametiyle irâb etmek” mânasına gelmektedir. İlgili ayetteki “أَهْلَ الذِّكْرِ” ifadesinde “أَهْلَ” kelimesi “فَاسْتَلُوا” fiilinin mef'ûlü olup fetha ile mansûbdur. Dolayısıyla ifade hem ayetin vurgusunu hem de gramerde nasb konusuna yapılan ince bir atfı birlikte taşımaktadır.

Benzer şekilde “خَفَضَ” fiili de sözlük anlamı olan “alçaltmak” yanında nahivde “ismin cer alametiyle irâb edilmesi” anlamını taşır. İlgili ayetteki “الْجَاهِلِينَ” kelimesi “مِنْ” harf-i cerrinden sonra geldiği için yâ ile mecrûdur. Bu kullanım da yine nahivsel bir göndermeyle berâatü'l-istihlâl'in belâgî boyutunu göstermektedir.

Görüldüğü gibi ez-Zîlî, hamdiyesinde seçtiği fiillerle hem Kur'ânî bağlamı hem de nahiv terminolojisini aynı anda harekete geçirmiş, böylece metni hem ilmî hem edebî açıdan zenginleştirmiştir. Bu üslup, klasik Arap yazı geleneğinde berâatü'l-istihlâl sanatının ne derece işlevsel bir biçimde kullanılabildiğinin vezir bir örneğidir.

Müelliflerin berâ'etü'l-istihlâl uygulamalarına bakıldığında; Üç müellif de edebî bir üslupla nahiv terimlerini hamd-salat metnine yedirmiştir. Ancak Zîlî açıkça Kur'ânî göndermelere dayanırken, Hamza ve İbn Hişâm daha çok teknik dilbilgisi mecazları kullanmıştır. Dolayısıyla Zîlî'nin örneği nispeten Kur'ânî içerik ağırlıklı iken, Netâicü'l-efkâr ve Katrî'n-Nedâ girişleri daha ziyade nahiv terminolojisi üzerinden bir berâ'etü'l-istihlâl sanatını uygular. Her üçü de bu yöntemle sadece hamd değil aynı zamanda eserin nahvî temasına da güçlü bir işaret etmiş olur.

Sonuç

Bu araştırmada, klasik dönemin bazı nahiv eserlerinin mukaddimelerinde yer alan berâ'etü'l-istihlâl sanatı incelenmiş olup bu bağlamda daha önce literatürde doğrudan ele alınmamış bir konuya özgün bir katkı sunulmuştur. İncelenen *Netâicü'l-efkâr*, *Şerhu Katrî'n-nedâ* ve *Hallu Me'âkidi'l-Kavâ'id* adlı eserlerin dibâcelerinde, yazarların belâgî bir üslupla eserlerinin ana konularına işaret ettiği görülmüştür. Eser yazarları, geleneksel olarak yer verilen hamdiye bölümlerini mecazî gramer terimleriyle süsleyerek okuyucuya hem edebî bir tat hem de eserin nahvî içeriği hakkında ipucu vermişlerdir.

Yapılan çözümlemelerde, *Netâicü'l-efkâr*'da lafz, ma'nâ, harf ve fiillerin bütünlüğüne dair ifadelerle nahiv temel kavramlarına göndermeler yapıldığı, İbn Hişâm'ın *Şerhu Katrî'n-nedâ*'da raf, nasb ve cer fiil kökleri kullanarak tevazu ve yükselme anlamlarını vurguladığı, *Hallu Me'âkidi'l-Kavâ'id*'de ise Kur'ânî ayet bağlamında رَفَعَ, نَصَبَ, خَفَضَ fiilleriyle hem dibâce metnini hem de irâb terimlerini bir arada aktardığı tespit edilmiştir. Bu örnekler, geleneksel belâgat kuralı “mukteza-yı hâl” çerçevesinde, dibâcenin hem okurun dikkatini çekme hem de eserin ilmî temasını en başta belirgin kılma işlevini yerine getirdiğini göstermiştir. Böylece, nahiv müelliflerinin eserlerinin giriş kısımlarında söyleyişe kattıkları edebî estetik ile ilmî hedef arasındaki uyumun bilerek oluşturulduğu anlaşılmıştır.

Araştırmanın bir diğer önemli sonucu, klasik gramer metinlerinde belâgat sanatlarının bilfiil ve yerinde kullanıldığının ortaya konmasıdır. İncelenen mukaddimeler, sadece geleneksel bir başlangıç ifadesi olmaktan öte, yazarların dil bilgisine vukûfiyetini ve kıymetlendirdikleri edebî geleneği yansıtır. Bu yönüyle çalışma, nahiv literatüründe genellikle arka planda kalan didaktik anlatının dile getirilmesi yerine estetik bir başlangıç yapma gayretinin farkına işaret ederek, söz konusu eserlerin zengin üslûbî dokusunu gözler önüne sermektedir. Dolayısıyla elde edilen bulgular, Arap gramerinin klasik metinlerinin sadece teknik kural toplamları değil, aynı zamanda sözlük ve belâgat unsurlarının incelikle işlendiği edebî metinler olduğunu bir kez daha vurgulamaktadır.

Sonuç olarak, bu çalışma klasik nahiv eserlerinin mukaddimelerinde berâ'etü'l-istihlâl sanatının işleyişine dair yeni bir bakış açısı sağlamıştır. Elde edilen bulgular, literatürdeki boşluğu doldurmanın ötesinde, gelecekteki araştırmalara da yön verecek bazı öneriler sunmaktadır. Örneğin, benzer yöntemlerle daha fazla gramer metninin girişleri incelenebilir; ayrıca Arap

edebiyatının fıkıh, tefsir gibi diğer disiplinlerindeki mukaddimelerde de berâ'etü'l-istihlâl sanatı uygulamaları araştırılabilir. Bunun yanı sıra, klasik dönem üsluplarının dil öğretimi ve belâgat anlayışı üzerine etkisini ortaya koyacak çalışmalar da yapılabilir. Bu sayede, hem geleneksel metin okuryazarlığı derinleşecek hem de dil ve edebiyat çalışmalarında belâgatın rolü daha da belirginleşecektir.

Kaynakça

- 'Askerî, E. H. (h. 1419). *Kitâbü's-Sinâ'ateyn: El-kitâbe ve's-şî'r*. el-Mektebetü'l-'Asriyye.
- Aslan, S. (2021). Hamdele-Salvele'nin Dili: Telifte Yetkinlik Aracı Olarak Berâ'etü'l-İstihlâl. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 57, 283-318.
- Atâlî, M. b. H. (1971). *Netâicü'l-efkâr fi şerhi'l-İzhâr*. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Bekâr, Y. (1979). *Binâu'l-Kasîde fi'n-Nekdi'l-'Arabiyyi'l-Kadîm*. Daru's-Sekkâfe.
- Bulut, A. (2008). Arap Edebiyatında Berâat-i İstihlâl Sanatı. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 8(2), 77-88.
- Bulut, A. (2015). *Belâgât*. İFAV.
- Cürcânî, S. Ş. (1983). *et-Te'rifat*. Dâru'l-kütübü'l-'ilmiyye.
- Demirbaş, S. (2022). Berâat-i İstihlâl ve Hüsn-i İbtidâ Açısından Sûre Girişleri :Nisâ Sûresi Örneği. *Kilitbahir*, 21, 182-208.
- Hâşimî, S. A. (t.y.). *Cevâhirü'l-belâğâ fi'l-Me'ânî ve'l-Beyân ve'l-Bedî'*. el-Mektebetü'l-'Asriyye.
- Hemevî, İ. H. E. b. A. (2004). *Hizanetu'l-Edeb ve Çayetu'l-Ereb*. Dâru'l-Bihâr.
- İbn Hişâm, E. (2004). *Şerhu Katri'n-nedâ ve belli's-sadâ*. Dâru'l- Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Mâce, E. A. M. b. Y. (2016). *Es-Sünen*. Dâru İbn Kesîr.
- İbn Manzur, E.-F. C. M. b. M. (h.1414). *Lisânü'l-'Arab*. Dâru Sâdır.
- İbn Mennâvî, A. (1990). *Et-Tevkîf alâ mühimmâti't-te'ârîf*. 'Âlemü'l-Kütüb.
- İbnü'l-Mu'tez, E.-A. A. b. M. (1990). *El-Bedî'*. Dâru'l- Cîl.
- İmîl Bedî', Y. (2006). *Mevsû'atü'l-'ulûmi'l-luğaviyye el-'Arabiyye*. Dâru İhyâi Kütübi'l-İlmiyye.
- Kayrevânî, İ. R. (1981). *El-'Umde fi mehâsini's-Şî'r ve âdâbih*. Dâru'l- Cîl.
- Kazvinî, M. C. (1949). *El-İdâh fi 'ulûmi'l-belâğâ*. Dâru'l- Cîl.
- Özalp, M. S. (2023). Bedruddîn b. Malik'in el-Misbâh Fî İhtisârî'l-Miftâh Eserinin Dîbâcesi Özelinde Berâ'atu'l-İstihlâl Sanatı İncelemesi. *Tetkik*, 4, 109-125. <https://doi.org/10.55709/tetkik.4.1300067>
- Râzî, M. b. E. b. A. (1986). *Muhtâru's-sihâh*. Mektebetü Lübnan.
- Suyûtî, C. (2013). *Târîhu'l-hülefâ*. Vizaretü'l-evkâfi ve's-şuûni'l-İslâmiyye.
- Teftazânî, S. (t.y.). *Hâşiyetu'd-Düsûkî 'alâ Muhtasaru'l-me'ânî*. el-Mektebetü'l-'Asriyye.
- Zevzenî, H. b. A. (2011). *El-Mu'allakâtü's-seb' me'a'l-hevâşî*. Mektebetü'l-Buşrâ.
- Zîlî, E.-S. A. b. M. (2023). *Hallu me'âkidi'l-Kavâ'id*. Sıraç Yayınları.
- Zuhdî, M. A. A. (2018). *El-Cevâhiri'nin Övgü Şiirlerinde Berâ'etü'l-İstihlâl* [Yüksek Lisans Tezi].